

Wiktoria KUDELA-ŚWIĄTEK

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

wiktoria.kudela-swiatek@uken.krakow.pl

HOŁODOMOR JAKO SYMBOL NIEZŁOMNOŚCI W UKRAIŃSKIEJ KULTURZE PAMIĘCI W OSTATNIEJ DEKADZIE

ABSTRACT

The Holodomor as a Symbol of Resilience in Ukrainian Memory Culture in the Last Decade

The main purpose of this article is to show what changes the Holodomor commemoration has experienced in Ukraine in the last decade (2014-2023). The author asks herself whether, as a result of the war, the narrative about the Holodomor that was shaped in the years 1991-2014 as the foundation of Ukrainian identity has changed in public discourse, whether it is about the formation of a new way of presenting the Holodomor in a public space or whether it is just a mutation of the established image of the memory of the Holodomor in Ukrainian culture before the war? In search of answers to these questions, the author firstly discusses the role of commemorating the Holodomor in the first decades of Ukraine's independence, when the culture of Holodomor memory was developing (1991-2014). She then presents the changes in the culture of Holodomor memory that occurred during the eight years since the occupation of Crimea and Donbas by the Russian Federation. Finally, the changes in this memory culture after the development of full-scale hostilities from February 2022 to the present are presented. In this analysis, the author focused primarily on the legacy of famine and its presence in memorial sites throughout the three periods she distinguished.

Keywords: Holodomor, memory, commemoration, Russo-Ukrainian War

Słowa kluczowe: Hołodomor, pamięć, upamiętnianie, wojna rosyjsko-ukraińska

WPROWADZENIE

W studiach nad dziedzictwem głodu (ang. *famine heritage studies*) zwraca się uwagę przede wszystkim na to, jak doświadczony na masową skalę głód wpływa na życie społeczno-kulturalne i polityczne społeczeństw. W swoich badaniach nad społeczeństwami, które doznały w toku historii głodu na masową skalę, Camila Orjuela wyróżniła szereg kontekstów, w których publiczne upamiętnianie doświadczenia głodu na skalę masową jest uobecnianie w polityce pamięci. Po pierwsze, zwróciła ona uwagę na to, że każdy głód jest inny oraz na trudności z jednoznacznym określeniem sprawców i odpowiedzialnych za tragiczne skutki. Po drugie, wstyd i wina kształtują sposób, w jaki jednostki i państwa mówią (lub milczą) o ofiarach głodu. Po trzecie, wcześniejsze tradycje upamiętniające i inne traumatyczne wydarzenia mogą inspirować lub wypierać pamięć o głodzie. Po czwarte, aby oficjalnie upamiętnić głód, konieczne jest zwykle zerwanie z przeszłością. Po piąte, badaczka omawia, w jaki sposób pamięć o głodzie może zostać wykorzystana do budowania jedności narodowej lub, po szóste, może być ona instrumentalizowana w polityce wewnętrznej i międzynarodowej¹. Wielki Głód w Ukrainie znalazł się również w orbicie jej zainteresowań badawczych. Dla Orjueli Wielki Głód w latach 1932-1933 na Sowieckiej Ukrainie, gdzie polityka kolektywizacji przeprowadzona przez Stalina i rekwizycje zboża na dużą skalę spowodowały śmierć około czterech milionów ludzi, ma kluczowe znaczenie dla ukraińskiego projektu budowania narodu. Badaczka podkreśla, że oficjalna narracja prostuje zawiłości, przedstawiając wszystkich Ukraińców jako ofiary i wyciszając rolę lokalnych sprawców². W przypadku Ukrainy początkowo Hołodomor wykorzystywano do konsolidacji społeczeństwa w okresie transformacji ustrojowej. Od lat 90. XX wieku dziedzictwo głodu było przydatne dla szeregu ukraińskich przywódców politycznych, którzy chcieli skonsolidować społeczeństwo ukraińskie wokół upamiętniania traumy Hołodomoru i starali się instrumentalizować doświadczenie głodu w polityce. Z początkiem 2000 r. zaczęły się mnożyć przykłady instrumentalnego traktowania tematu Wielkiego Głodu także w polityce międzynarodowej. *Ukraina pamięta, świat uznaje* – pod tym hasłem wciąż trwa państwowa kampania mająca na celu uzyskanie międzynarodowego uznania głodu za ludobójstwo na Ukraińcach³. Wydaje się jednak, że wraz z początkiem wojny na wschodzie Ukrainy w 2014 roku sposób postrzegania Hołodomoru w ukraińskiej polityce pamięci zaznał szeregu transformacji pod wpływem ogólnej zmiany w polityce prowadzonej przez władze Ukrainy wewnątrz kraju i na arenie międzynarodowej. Tym samym po części dezaktualizując dotychczasowe analizy memorializacji głodu w ukraińskiej kulturze pamięci.

Zasadniczym celem niniejszego artykułu jest ukazanie, jakich zmian zaznała commemoracja Hołodomoru w Ukrainie w ostatniej dekadzie (2014-2023). Zadaję sobie

¹ C. Orjuela, *Remembering/Forgetting Hunger: Towards an Understanding of Famine Memorialisation*, „Third World Quarterly” 2023.

² Tamże.

³ Tamże.

tu pytanie, czy skutek wojny narracja o Hołodomorze ukształtowana w latach 1991-2014 jako fundament ukraińskiej tożsamości uległa zmianie w dyskursie publicznym? Czy chodzi o ukształtowanie się nowego sposobu przedstawiania Hołodomoru w przestrzeni publicznej, czy jest to jedynie mutacja utartego wyobrażenia pamięci o Hołodomorze w ukraińskiej kulturze przed wojną?

Poszukując odpowiedzi na te pytania, w pierwszej kolejności pokrótce omówię rolę upamiętniania Hołodomoru w pierwszych dziesięcioleciach niepodległości Ukrainy, gdy dopiero kształtowała się kultura pamięci Hołodomoru (1991-2014). Następnie przedstawię zmiany w kulturze pamięci Hołodomoru, które zaszły w okresie ośmiu lat od okupacji Krymu i Donbasu przez Federację Rosyjską. Wreszcie opiszę przemiany tejże kultury po rozwinięciu działań wojennych na pełną skalę od lutego 2022 po dziś dzień. W analizie tej skupię się przede wszystkim na kwestii dziedzictwa głodu i jego obecności w miejscach pamięci na przestrzeni tych trzech wyodrębnionych przeze mnie okresów.

PAMIĘĆ O OFIARACH HOŁODOMORU (1991-2014)

Na wstępie należy podkreślić, że Wielki Głód lat 1932-1933, określanej jako Hołodomor, pojawił się w wypowiedziach i piśmarstwie przedstawicieli opozycji komunistycznej na Sowieckiej Ukrainie już po połowie lat 80. XX wieku i od tego momentu zamienienie (często był pisany małą literą) używano także terminu „hołodomor”. Początkowo ukraińska opozycja antykomunistyczna nie była pewna, czy należy rozumieć to wydarzenie w kategoriach zbrodni przeciw ludzkości. Terminu „hołodomor” często używa się do określenia głodu panującego głównie na wsi, a także szerszego ataku na naród ukraiński, który obejmował walkę z kulturą, religią i politycznymi elitami Ukrainy, która w większości znajdowała się wówczas pod władzą sowiecką. Natomiast Roman Serbyn, badając etymologię słowa Hołodomor, wysuwa argument za użyciem terminu ludobójstwo w odniesieniu do Wielkiego Głodu w Ukrainie, udowadniając zasadność na poziomie słowotwórczym i semantycznym: ukraińskie słowo to pochodzi od słowa „holod”, oznaczającego głód, i „moryty” znaczącego wyczerpanie lub zamęczenie przez głód⁴. Za czasów prezydentury Łeonida Kuczmy termin „hołodomor” został rozszerzony na inne doświadczenia głodu na Sowieckiej Ukrainie, a mianowicie także głód lat 20. XX wieku i powojenny głód z lat 1946-1948. W pierwszej dekadzie XXI wieku Wielki Głód z lat 1932-1933 często łączono z Wielkim Terrorem z 1937 roku jako dłuższym okresem ucisku ludności Ukrainy Sowieckiej, bez podkreślania jego sztuczności i zaplanowanego charakteru ludobójstwa.

Pod wpływem wielokrotnej rekonceptualizacji pojęcia Hołodomoru trzykrotnie ulegała zmianie nazwa dnia pamięci o ofiarach głodu w Ukrainie: od 1998 roku używano nazwy Dzień Pamięci Ofiar Hołodomorów, nawiązując do ofiar Wielkiego

⁴ R. Serbyn, *The Holodomor: Genocide Against the Ukrainians*, [w:] *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932-1933 in Soviet Ukraine*, red. L.Y. Luciuk, L. Grekul, Kingston, ON 2008, s. 61-66.

Głodu w latach 1932-1933 oraz masowych głodów w latach 1920 i 1946; w 2000 roku zmieniono nazwę na Dzień Pamięci Ofiar Wielkiego Głodu i Represji Politycznych; w 2004 roku ponownie zmieniono nazwę na Dzień Pamięci Ofiar Hołodomorów i Represji Politycznych. Wreszcie w 2007 roku prezydent Wiktor Juszczenko zmienił nazwę tego dnia na Dzień Pamięci Ofiar Hołodomorów i nazwa ta obowiązuje do dziś⁵.

Wraz z odzyskaniem przez Ukrainę niepodległości pojawiła się potrzeba stworzenia własnej „domeny symbolicznej”⁶, zasiedlenia przestrzeni miejskiej w ukraińskich miastach nowymi „miejscami pamięci”. Od początku to właśnie kultura pamięci o Wielkim Głodzie z lat 1932-1933 – wydarzeniu mającym potencjał konsolidacji społeczeństwa w państwie postkomunistycznym – stała się fundamentem dla konstrukcji ukraińskiej tożsamości narodowej. Polityka pamięci o Wielkim Głodzie była wówczas realizowana przez obóz narodowo-demokratyczny przy wsparciu mediów o podobnych poglądach politycznych. Dekret prezydencki wydany przez Łeonida Krawczuka w marcu 1993 roku z okazji 60. rocznicy Wielkiego Głodu wyznaczył parametry dla całego szeregu odgórnych inicjatyw. Dla uczczenia tej rocznicy wzniesiono szereg pomników. Pomniki ofiar Hołodomoru odsłonięto praktycznie we wszystkich większych miastach Ukrainy – w centrum Kijowa, w Chersoniu i Charkowie, a nawet w Czerwonogrodzie w obwodzie lwowskim, ponadto w obwodzie ługańskim oraz w Odessie, a także w obwodzie winnickim i czernihowskim oraz w Łubniach w obwodzie połtawskim. Uporządkowano cmentarze większości miast i wsi oraz podjęto wysiłki w celu zidentyfikowania grobów (prawdziwych lub symbolicznych) ofiar głodu⁷.

Pierwszy pomnik stanął w centrum stolicy niepodległego państwa w 1993 roku, w bliskim sąsiedztwie miejsc będących symbolami nawiązującymi do Rusi Kijowskiej i początków państwowości na ziemiach ukraińskich w średniowieczu. Pomnik miał stworzyć nową przestrzeń pamięci dla młodego państwa ukraińskiego, które pragnęło podkreślić swoją odrębność od dziedzictwa sowieckiego, a nie tylko być miejscem upamiętniającym wydarzenia z lat 1932-1933.

Oficjalne odsłonięcie wiązało się z obchodami 60. rocznicy Wielkiego Głodu. Obchody rozpoczęły się na placu przed soborem sofijskim od marszu, który ruszył w stronę soboru św. Michała, gdzie nastąpiło odsłonięcie pomnika. W uroczystościach wziął udział ówczesny prezydent Łeonid Krawczuk, który w swoim przemówieniu podkreślił, że po raz pierwszy Ukraińcy mogli uroczystość i publicznie oddać hołd pamięci ofiar Hołodomoru:

*Po raz pierwszy w całym kraju obchodzona jest rocznica Hołodomoru, ustanowiona z myślą, by uczcić wieczną pamięć o zamordowanych milionach niewinnych ukraińskich rolników i zwrócić uwagę społeczności światowej na to wydarzenie*⁸.

⁵ W. Kudela-Świątek, *Eternal Memory: Monuments and Memorials of the Holodomor*, trans. G.R. Torr, introd. F. E. Sysyn, Edmonton–Toronto–Cracow 2021, s. 175-223.

⁶ L.M. Nijakowski, *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Warszawa 2006.

⁷ W. Kudela-Świątek, *Eternal Memory...*, s. 191-192.

⁸ M. Mirošničenko, *Smert' smert' podolavši*, „Literaturna Ukraïna” 1993, 16 IX [M. Мірошніченко, *Смерть смерть подолавши*, „Літературна Україна” 1993, 16 IX], s. 2.

W ten sposób prezydent nadał symboliczne znaczenie pierwszym obchodom rocznicy głodu, które były możliwe w przestrzeni publicznej dopiero 60 lat po Wielkim Głodzie z lat 1932-1933. Nie należy jednak zapominać, że pierwszy prezydent niepodległej Ukrainy był reprezentantem systemu komunistycznego odpowiedzialnego za głód w 1932-1933. Jak zauważyła Catherine Wanner, w wielu innych przemówieniach podczas obchodów 60. rocznicy II wojny światowej Hołodomoru w Kijowie mówiono, że to polityka kolonialna władz rosyjsko-sowieckich spowodowała śmierć miliona ofiar wśród Ukraińców nieposiadających własnej państwowości. Po raz pierwszy w nowej ukraińskiej polityce pamięci Rosja jako sowiecki spadkobierca stała się budzącym grozę Innym, który zagraża narodowi ukraińskiemu⁹.

Jednak po obchodach 60. rocznicy tego wydarzenia w 1993 roku nadeszły lata ambiwalencji wobec Hołodomoru. Nie został on zignorowany, ale znalazł się na pograniczu głównej narracji historycznej. Andrew Wilson w swojej monografii *Ukraińcy* wyraził nawet swoje rozczarowanie faktem, że Głód nie znalazł się w centrum narracji historycznej w pierwszych dekadach niepodległości młodego kraju¹⁰. Z drugiej strony, jak zauważa Ołeksandr Hrycenko w swoich badaniach nad polityką pamięci ukraińskich prezydentów: Łeonida Kuczmy, Wiktora Juszczenki i Wiktora Janukowycza, temat Wielkiego Głodu z 1933 roku odegrał ważną rolę w ich polityce pamięci¹¹. Ukraiński badacz jest zdania, że w szczególności w latach 1994-2005 (dwie kadencje rządów Kuczmy) kwestia głodu była ważna, ale nie kluczowa dla polityki pamięci prezydenta. Był to okres, w którym organizacje pozarządowe i lokalne inicjatywy społeczne w poszczególnych regionach kraju odegrały wyjątkową rolę w kultywowaniu pamięci o Głodzie¹². W tych czasach znaczącą rolę w „oddolnych” inicjatywach upamiętniających Hołodomor odegrali sponsorzy prywatni, głównie osoby z diaspory ukraińskiej¹³. Zdaniem Ołeksandry Weselowej proces symbolizacji Głodu był bardzo energicznie prowadzony przez Stowarzyszenie Badaczy Głodu w Ukrainie. Ta organizacja społeczna zrzeszała lokalnych historyków, naukowców i aktywistów, którzy wówczas aktywnie angażowali się w oznaczanie grobów masowych ofiar Wielkiego Głodu, lobbowanie na rzecz budowy lokalnych pomników i upamiętnianie rocznic zwłaszcza w pierwszej dekadzie niepodległości Ukrainy¹⁴.

Tymczasem prezydent Łeonid Kuczma zdefiniował społeczne formy upamiętnienia Hołodomoru, wyznaczając dzień pamięci ku czci jego ofiar, co stworzyło oficjalny

⁹ C. Wanner, *Burden of Dreams: History and Identity in Post-Soviet Ukraine*, University Park, PA 2008, s. 156.

¹⁰ A. Wilson, *The Ukrainians: Unexpected Nation*, New Haven 2015, s. 144-145.

¹¹ O. Gricenko, *Prezidentii pam'at'. Politika pam'ati prezidentiv Ukraïni (1994-2014). Pidg runttâ, poslannâ, realizaciâ, rezul'tati*, Kïiv 2017 [O. Гриценко, *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994-2014). Підґрунття, послання, реалізація, результати*, Київ 2017].

¹² Tamże, s. 214-245.

¹³ O. Veselova, *Z istorii stvorennâ i Diâlnostiasociacii doslidnikiv golodomoru v Ukraïni (ADGU) 1933. Monografiâ*, Kïiv 2007 [O. Веселова, *З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодомору в Україні (АДГУ) 1933. Монографія*, Київ 2007].

¹⁴ Tamże.

rytuał obchodów tego wydarzenia. 26 listopada 1998 roku Kuczma podpisał uchwałę ustanawiającą czwartą sobotę każdego listopada Dniem Ofiar Wielkiego Głodu w Ukrainie, proponując jako formę uczczenia pamięci ofiar głodu składanie kwiatów w „miejscach pamięci”¹⁵. Z okazji rocznicy przypadającej w 1999 roku prezydent powierzył poszczególnym ministerstwom jakościowo nowe zadania związane z upamiętnieniem Głodu, co znalazło odzwierciedlenie w ówczesnych dokumentach rządowych. W tym kontekście na uwagę zasługuje uchwała Rady Najwyższej Ukrainy z 28 listopada 2002 roku pt. *W siedemdziesiątą rocznicę Wielkiego Głodu w Ukrainie*. Po raz pierwszy obchody Wielkiego Głodu skupiały się na potępieniu ludobójczej polityki władz komunistycznych i uczczeniu pamięci jego ofiar. Podejście to zwróciło uwagę opinii publicznej i środowiska akademickiego zarówno w Ukrainie, jak i za granicą na problematykę Wielkiego Głodu¹⁶. W lutym 2003 roku, jeszcze za prezydentury Kuczmy, parlament Ukrainy uznał Wielki Głód lat 1932-1933 (Hołodomor) za akt ludobójstwa. W tym samym roku powstał nowy, a zarazem charakterystyczny rytuał społeczny uczczenia pamięci ofiar głodu – akcja „Zapał świeczkę”¹⁷. Od tego czasu krajobraz kulturowy posowieckiej Ukrainy zapełniał się coraz większą liczbą pomników i rozpoznawaniem miejsc masowych pochówków, które na postkomunistycznej Ukrainie przez lata współistniały z wybudowanymi wcześniej pomnikami sowieckimi¹⁸. Wspominanie ofiar głodu odbywało się w znany z poprzedniej epoki sposób poprzez składanie kwiatów, dopełniony nowym w postaci zapalania świec.

Jednakże wysiłki mające na celu włączenie Hołodomoru do koncepcji nowej ukraińskiej tożsamości narodowej podjęto na poważnie po 2005 roku za prezydentury Wiktora Juszczenki. Od tego okresu kolejne władze ukraińskie sięgały do historii głodu z lat 30., aby wzmacniać wśród Ukraińców poczucie tożsamości narodowej. Miejsca pamięci tego wydarzenia od tego czasu stanowią potężną siłę spajającą pamięć społeczną i kształtującą tożsamość narodową Ukraińców. Doświadczenie głodu w Ukrainie zostało aktywnie wykorzystane w polityce, dziedzictwie, mediach i edukacji, aby przypomnieć traumę i ukraińskie ofiary. W projekcie Juszczenki na pierwszy plan wysuwały się zbiorowe cierpienia Ukraińców pod rządami sowieckimi. Zwłaszcza dostrzegalne było to w prowadzonej na arenie międzynarodowej kampanii na rzecz uznania w świecie Wielkiego Głodu za akt ludobójstwa na narodzie ukraińskim. Prezydent powołał Ukraiński Instytut Pamięci Narodowej (UIPN) jako placówkę zajmującą się

¹⁵ *Ukaz prezidenta Ukraini №1310/98 Pro vstanovlennâ Dnâ pam'ati žertv golodomoriv ta političnih represij vid 26 listopada 1998 roku*, „Urâdovij kur'er” 1998, 28 XI [Ukaz prezidenta Ukraini №1310/98 Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій від 26 листопада 1998 року, „Урядовий кур'єр” 1998, 28 XI], s. 4.

¹⁶ „Vidomosti Verhovnoï Radi Ukraini” [„Відомості Верховної Ради України”] 2002, № 51, s. 377.

¹⁷ G. Kaš'ânov, *Rozrita mogila. Golod 1932-1933 rokiv u političi, pam'ati ta istorii (1980-ti – 2000-ni)*, Harkiv 2019 [Г. Касьянов, *Розрита могила. Голод 1932-1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні)*, Харків 2019], s. 66, 233.

¹⁸ S.A. Bellezza, *Building Memory: National Identities and Monuments in Post-Soviet Ukraine*, [w:] *Ukraine Twenty Years After Independence: Assessments, Perspectives, Challenges*, red. G. Brogi, M. Dyczok, O. Pachlovska, G. Siedina, Rome 2015, s. 241-264.

badaniem i nagłaśnianiem Wielkiego Głodu oraz prowadził kampanię uświadamiającą przez różne inicjatywy upamiętniające, która nasiliła się wraz ze zbliżaniem się 75. rocznicy Hołodomoru w 2008 roku. Wydarzenie to było prezentowane w sponzorowanych przez rząd mediach ogólnopaństwowych i regionalnych¹⁹. Upamiętnianie Hołodomoru było obecne nie tylko w przestrzeni publicznej, ale też na poziomie ustawodawstwa; stał się on faktycznie kluczowym elementem polityki pamięci (ustawa o Hołodomorze z 2006 roku). Doskonałym przykładem polityki Juszczenko jest Narodowe Muzeum Ludobójstwa Głodu, znane wówczas jako Pomnik Pamięci Ofiar Głodu w Ukrainie. Utworzenie tego pomnika przypieczętował zwrot w polityce pamięci Ukrainy, który był możliwy dzięki wyjątkowo konsekwentnej polityce upamiętniania Głodu przez Juszczenkę.

W 2008 roku wyemitowano dokumentalny film *Żywi* w reżyserii Serhija Bukowskiego, w którym narracja toczy się dwutorowo. Z jednej strony zostaje opowiedziana historia walijskiego dziennikarza Garetha Jonesa, z drugiej zaś są opowieści świadków Hołodomoru. Prezydent Juszczenko był zaangażowany zarówno w produkcję, jak i promocję filmu. Ukraińska premiera filmu miała miejsce w listopadzie 2008 roku przy okazji 75. Rocznicy Hołodomoru²⁰.

Film został zaprezentowany na *Margaret Mead Film Festival* w Nowym Jorku oraz podczas specjalnych pokazów na Uniwersytecie Harvarda, Uniwersytecie Stanforda, Uniwersytecie Kolumbii oraz na Uniwersytecie w Toronto. Obecny na jednym z pokazów prof. Serhij Plochij w wywiadzie dla „Ukraińskiej prawdy” podkreślał wyjątkowość dzieła Bukowskiego:

*Twórcy filmu osiągnęli to, czego nie udało się nikomu wcześniej: połączyć prawdę faktów historycznych z prawdą przeżyć emocjonalnych i przedstawić historię Ukrainy w kontekście historii świata. Produkt końcowy to nie tylko pomnik dla zmarłych, hołd złożony ocalałym, ale także nauka dla potomnych pełna emocji i godności*²¹.

W ten sposób po raz pierwszy zwrócono uwagę na tych, którzy zdołali przeżyć Wielki Głód 1932-1933 roku na Sowieckiej Ukrainie. Po raz pierwszy także temat ten wybrzmiał na forum międzynarodowym, angażując zachodnie akademie w dyskusję nad upamiętnianiem Hołodomoru.

Szacuje się, że w 2008 roku w Ukrainie Hołodomor upamiętniło ok. 457 pomników i masowych grobów, przy czym najwięcej w obwodach połtawskim, kijowskim i winnickim. Mniej aktywne były wschodnie regiony Ukrainy; w obwodzie dniepropietrowskim odsłonięto niespełna 10 pomników poświęconych ofiarom Wielkiego

¹⁹ G. Kas'ianov, *The Holodomor and the Building of a Nation*, „Russian Politics & Law” 2010, vol. 48, no. 5, s. 25-47.

²⁰ N. Gulij, *Sergij Bukovs'kij, režiser fil'mu Žyvi, pro Golodomor: Mene ne posadāt' za te, šo ā vam naplela?*, *Interv'ju z Ukraïni*, 28 XI 2021 [Н. Гулій, *Сергій Буковський, режисер фільму Живі, про Голодомор: Мене не посадять за те, що я вам наплела?*, *Інтерв'ю з України*, 28 XI 2021], [online] <https://rozmova.wordpress.com/2021/11/28/serhiy-bukovskyi-7/>, 23 II 2024.

²¹ Ů. Ševčuk, *Fil'm pro Golodomor i divactvo fondu Katerini Ůsenko*, *Ukrains'ka pravda* [Ю. Шевчук, *Фільм про Голодомор і дивацтво фонду Катерини Юценко*, *Українська правда*, 13 XI 2009], [online] <https://life.pravda.com.ua/culture/2009/11/13/33076/>, 23 II 20204.

Głodu, a w obwodach donieckim i zaporoskim nie powstał żaden²². Od tego czasu pomniki stawiano najczęściej z okazji rocznic Hołodomoru, a każda rocznica stwarzała kolejną okazję do symbolicznego ujęcia Wielkiego Głodu z lat 1932-1933. Budowie i odsłonięciu pomników oraz stawianiu symbolicznych krzyży towarzyszyła atmosfera religijno-patriotyczna²³.

Pomysł utworzenia pomnika i Muzeum Hołodomoru jako „narodowego miejsca pamięci” narodził się w 2002 roku pod koniec drugiej kadencji prezydentury Leonida Kuczmy. Jednak dopiero w 2004 roku pomysł jego budowy zyskał wpływowego patrona w postaci prezydenta Juszczenki, który położył kres wcześniejszym próbom i podjął zupełnie nowe przedsięwzięcie, które miało być symbolem jego polityki pamięci. Konkurs na najlepszy projekt pomnika i Muzeum został ogłoszony wiosną 2006 roku²⁴. Zwycięski projekt opracował zespół pod przewodnictwem kijowskiego architekta Anatolija Hajdamaki²⁵. Budowę muzeum podzielono na dwa etapy: wzniesienie pomnika, a dopiero potem przystąpienie do budowy muzeum. Do 2017 roku ze względu na brak środków publicznych zrealizowano jedynie pierwszą część planu, na którą składały się: rzeźby żałobnych aniołów i dziewczynki z kłosami pszenicy, żarna historii, pomnik Świeca Pamięci i „czarne tablice” za nim, Sala Pamięci (znajdująca się pod ziemią) oraz Kalinowy Gaj. W projekcie narodowego pomnika Wielkiego Głodu w Kijowie w czasach Juszczenki planowano także kompleks muzealny, który miał stanąć w cieniu pomnika, ale inwestycję tę na lata zablokował Janukowycz (2010-2014) w zasadzie na samym początku swojej prezydentury po wyborach w 2010 roku.

Ponadto jako prezydent Wiktor Janukowycz próbował nie tyle sprawić, by Hołodomor zniknął z dyskursu publicznego, o ile zrezygnować z podkreślania jego ludobójczego charakteru²⁶. Ponieważ budował swoją politykę na negacji polityki swojego poprzednika i dyskredytował przedsięwzięcia Juszczenki w kontekście upamiętnienia, pamięć Hołodomoru musiała zostać zdecentralizowana²⁷. Jak podkreśla Georgi Kasjanow, odrzucenie „ludobójczej” wersji Hołodomoru było dla Janukowycza niezbędnym gestem symbolicznym, łagodzącym napięcie w jednym z aspektów jego relacji z Rosją. Wszystkie pozostałe elementy Hołodomoru i związanych z nim praktyk upamiętniających pozostały niezmienione, gdyż stanowił on już *de facto* część oficjalnej polityki historycznej, istotny składnik narodowego mitu założycielskiego. 26 listopada 2010

²² *Holodomor monuments in Ukraine*, The Ukrainian Canadian Research & Documentation Centre, [online] <http://www.holodomor-monuments.org/>, 25 VII 2023.

²³ W. Kudela-Świątek, *Eternal Memory...*, s. 29-30.

²⁴ Anatolij Hajdamaka: „U muzei hoču pokazati «červonij teror» proti Ukraïni za sto rokov”, „Ukraïna Moloda” 2018, vip. 126, 20 XI [Анатолій Гайдамака: „У музеї хочу показати «червоний терор» проти України за сто років”, „Україна Молода” 2018, вип. 126, 20 XI], [online] <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3388/188/128184/>, 18 V 2023.

²⁵ V. Ogińko, *Vizual'na kul'tura pam'atnikiv žertvam golodomoru v Ukraïni*, „Gileâ. Naukovij visnik” 2012, vip. 65 [В. Огієнко, *Візуальна культура пам'ятників жертвам голодомору в Україні*, „Гілея. Науковий вісник” 2012, вип. 65], s. 114-119.

²⁶ G. Kas'ianov, *Rozrita mogila...*, s. 70-71.

²⁷ O. Gricenko, *Prezidentii pam'at'...*, s. 214-245.

roku, w Dzień Pamięci Ofiar Wielkiego Głodu, na stronie internetowej prezydenta pojawił się adres, w którym Janukowycz nazwał Wielki Głód lat 1932-1933 swego rodzaju katastrofą (początkowo używał określenia „Armagedon”), wypowiadał się przeciwko spekulacjom na temat liczby ofiar i nawoływał do mówienia prawdy o głodzie²⁸.

Rewolucja Godności (2013–2014) oraz naruszenie integralności terytorialnej Ukrainy ze strony Federacji Rosyjskiej w 2014 roku zapoczątkowały zmiany w ocenach historycznego znaczenia doświadczenia Hołodomoru dla Ukraińców jako narodu. Za pierwszy zwiastun nadchodzących zmian można uznać nadanie nowego znaczenia niektórym miejscom pamięci Hołodomoru. Pomnik Hołodomoru przy soborze Św. Michała był miejscem rzeczywistym naznaczonym dramatycznymi wydarzeniami Majdanu i od tego momentu wpisał się w pamięć kulturową także i tych wydarzeń. Faktycznie klasztor św. Michała o Złotych Kopułach był jednym z centralnych miejsc protestów w Kijowie. W nocy 11 grudnia 2013 roku po raz pierwszy od ośmiu stuleci zabrzmiały dzwony klasztoru. Ostatni raz zdarzyło się to w 1240 roku podczas najazdu mongolskiego. Dzięki dźwiękowi dzwonów w centrum stolicy zgromadziło się wiele osób z Kijowa, a próba oczyszczenia Euromajdanu przez pracowników naczelnego oddziału „Berkuta” i personel wojskowy Wojsk Wewnętrznych MSW została udaremniona. Od tego momentu klasztor zaczął stawać się symbolem walki o demokrację w Ukrainie²⁹. Na pamiątkę tych wydarzeń na jednym z zewnętrznych murów klasztoru graniczących z placem i faktycznie za plecami pomnika Hołodomoru powstała początkowo Ściana Pamięci Poległych na Majdanie, a z czasem miejsce to przekształciło się w pomnik rosyjsko-ukraińskiej wojny ku czci tych, którzy bronili ukraińskiej państwowości³⁰. Nowe miejsce pamięci jest także świadectwem czasów, w których powstało; w symboliczny sposób poprzez obraz tego samego sprawcę połączyło się tu dziedzictwo bohaterów rewolucji i ofiar stalinowskiego głodu.

OD PAMIĘCI OFIAR DO UHONOROWANIA OCALAŁYCH (2014-2022)

Obalenie Janukowycza miało miejsce w lutym 2014 roku. Towarzyszące mu dramatyczne wyzwania dla integralności granic Ukrainy, aneksja Krymu przez Rosję i ogłoszenie samozwańczych republik na wschodzie kraju w naturalny sposób zepchnęły na dalszy plan inicjatywy upamiętniające Hołodomor. Nicolas Dreyer zwraca uwagę, że po agresji Rosji na Ukrainę w 2014 roku rosyjskie media oskarżyły Ukrainę o prześladowanie kultury rosyjskiej i nacjonalizm, którego celem było demonizowanie postrzeganego agresora i zdobycie władzy interpretacyjnej nad wydarzeniami z przeszłości. Ukraina zareagowała, określając politykę Putina jako bezpośrednią kontynuację

²⁸ G. Kas'ianov, *Rozrita mogila...*, s. 71.

²⁹ O. Dudar, *Heritage Burnt, Heritage Born – Paradox of „Space of Memory” in Conflicts: Ukraine’s Experience Reconsidered*, [w:] *Instrumentalizing the Past: The Impact of History on Contemporary International Conflicts*, red. J. Rydel, S. Troebst, Berlin–Boston 2022, s. 71-78.

³⁰ Tamże.

stalinowskiej polityki zniszczenia Ukrainy³¹. Na początku wojny w 2014 roku rosyjska agresja na Ukrainę doprowadziła do wzrostu nastrojów nacjonalistycznych i antyrosyjskich, co wpłynęło na interpretację Hołodomoru, którą wielu Ukraińców obecnie postrzega jako planowaną przez Rosję eksterminację Ukraińców jako narodu. Upamiętnienie tego wydarzenia było zatem niezwykle na czasie. Należy także pamiętać, że w wyniku wojny z Rosją kultywowanie pamięci o nowych bohaterach stało się dla władz ukraińskich coraz bardziej potrzebne³².

Zdaniem Georgija Kasjanowa w polityce pamięci za rządów prezydenta Petra Poroszenki (2014-2019) społeczne rytuały upamiętniające Hołodomor nawiązywały do czasów prezydentury Juszczenki. Badacz uważa, że Hołodomor w ukraińskiej polityce pamięci był przedstawiany jako dowód na to, że Rosja jest odwiecznym wrogiem Ukrainy³³. Prezydent Poroszenko w rocznicę Wielkiego Głodu w 2014 roku nazwał przywódców samozwańczej Ługańskiej Republiki Ludowej i Donieckiej Republiki Ludowej potomkami organizatorów Wielkiego Głodu w latach 1932-1933, podkreślając, że był on konsekwencją braku ukraińskiej państwowości i własnego wojska³⁴. W następnym roku ponownie wykorzystał tę tezę, ale ją zmodyfikował, uznając, że kolejną przesłanką tragedii był brak jedności wśród Ukraińców. W 2017 roku z kolei, podczas 84. rocznicy Wielkiego Głodu, Poroszenko wezwał władze rosyjskie, aby w końcu „odpokutowały” za głód wywołany przez ich reżim³⁵. W tym okresie głód z lat 30. XX wieku nazwano eskalacją wielowiekowej wojny hybrydowej, którą Rosja toczy z Ukrainą.

W ramach projektu narodowego pomnika Wielkiego Głodu w Kijowie, realizowanego w 2008 roku za rządów Juszczenki, planowano stworzenie kompleksu muzealnego, który miał być usytuowany w cieniu głównego pomnika. Jednak już na początku prezydentury Janukowycza, po wyborach w 2010 roku, ta inwestycja została na długie lata wstrzymana. Dopiero wybuch wojny na wschodniej Ukrainie w 2014 roku skłonił prezydenta Poroszenko do ponownego podjęcia tematu budowy muzeum – tzw. drugiej części pomnika Hołodomoru, znanej jako Świeca Pamięci – co wiązało się ze znaczną zmianą pierwotnego projektu z czasów Juszczenki.

Od 2016 roku natomiast na szczelbu decyzji państwowych toczy się dyskusja na temat konieczności wybudowania przy pomniku Świecy Pamięci odpowiedniego muzeum. Prezydent Poroszenko bowiem powrócił do idei wybudowania narodowego miejsca pamięci Hołodomoru, modyfikując koncepcję z 2008 roku. Pod koniec listopada 2016 roku powołano w tym celu komisję sejmową oraz spółkę państwową, która miała

³¹ N. Dreyer, *Genocide, Holodomor and Holocaust Discourse as Echo of Historical Injury and as Rhetorical Radicalization in the Russian-Ukrainian Conflict of 2013-18*, „Journal of Genocide Research” 2018, vol. 20, no. 4, s. 545-564.

³² V. Ogińko, *Vizual'na kul'tura...*

³³ G. Kaś'ianov, *Rozrita mogila...*, s. 73.

³⁴ *Ukraine: Poroshenko Compares Holodomor with War in East*, Radio Free Europe/Radio Liberty, 22 XI 2014, [online] <https://www.refworld.org/docid/548ea90b3b3.html>, 10 VIII 2023.

³⁵ *Ukraine's Poroshenko Calls on Russia to „Repent” for Holodomor*, RFE/RL's Ukrainian Service, 25 XI 2017, [online] <https://www.rferl.org/a/ukraine-holodomor-poroshenko-commemoration/28876715.html>, 18 V 2023.

nadzorować budowę muzeum³⁶. W przemówieniu z okazji Dnia Pamięci Hołodomoru Poroszenko podkreślił znaczenie przedsięwzięcia w ramach już istniejącego kompleksu muzealnego. Zapewnił, że aby godnie upamiętnić to wydarzenie, ekspozycja muzealna powinna odpowiadać najwyższym standardom współczesnego muzealnictwa³⁷. Projekt architektoniczny muzeum został opracowany przez grupę ukraińskich architektów z firmy „Project Systems” z Kijowa (główny architekt Andrij Myrhorodski), we współpracy z wiodącą europejską pracownią „Nizio Design International” z Warszawy wraz z Haley Sharpe Design Ltd. z Wielkiej Brytanii³⁸.

Równolegle w 2015 roku Ukraina przyjęła ustawę dekomunizacyjną, która uznała członków UPA za bojowników o niepodległość Ukrainy. Spowodowało to zmianę nazw wielu ulic i nadanie imion przywódców OUN, ale także powrót do nazw przedsowieckich; ustawa wzywała również do niszczenia pomników komunistycznych; otwarto szereg archiwów organów represyjnych, które dotychczas były zamknięte. Zdaniem Nicolasa Dreyera ta kampania „dekomunizacyjna” czy „desowietyzacyjna” była zmonopolizowana i niepluralistycznie zarządzana przez UIPN, na którego czele stał historyk Wołodymyr Wiatrowycz, propagujący specyficzną kulturowo i regionalnie prawobrzeżną narrację historyczną, co wykluczało inne sposoby postrzegania dziejów Ukrainy³⁹. Zdaniem Davida Marplesa rzekomym celem tej polityki było wykorzenienie wszelkich śladów wpływów komunistycznych w Ukrainie, ale w polityce pamięci program przyjął wyraźnie antyrosyjski kierunek. Marples doszedł także do wniosku, że dekomunizacja stała się zatem środkiem symbolicznym wyrwania Ukrainy z rosyjskiej strefy wpływów oraz stworzenia i zaszczepienia nowego historycznego sposobu myślenia lub kształtowania nowej tożsamości⁴⁰.

W ramach obchodów Dnia Pamięci Ofiar Hołodomoru, 25 listopada 2015 roku, w Muzeum Narodowym „Pomnik Ofiar Głodu” otwarto wystawę „Ludzie Prawdy”. Ekspozycja została zadedykowana tym, którzy nie bali się powiedzieć prawdy o Hołodomorze w przestrzeni publicznej w czasie trwania masowego głodu na Sowieckiej Ukrainie⁴¹.

³⁶ M. İvaşuk, *Proekt muzeu Golodomoru*, „The Village. Ukraïna” 2017, 1 VIII [M. Івашук, *Проект музею Голодомору*, „The Village. Україна” 2017, 1 VIII], [online] <http://www.the-village.com.ua/village/city/city-news/260765-proekt-muzeju-golodomoru>, 30 VII 2020.

³⁷ G. Kas'ianov, *Rozrita mogila...*, s. 74.

³⁸ Mirosław Nizio projektuje Muzeum Ofiar Wielkiego Głodu w Kijowie, InfoArchitekta, 4 XII 2018, [online] <https://www.infoarchitekta.pl/artykuly:4-projekty:17748-mirosław-nizio-projektuje-muzeum-ofiar-wielkiego-glodu-w-kijowie.html>, 31 III 2019; *Arhitekturnij proekt muzeu*, Muzej Golodomoru [Архитектурний проєкт музею, Музей Голодомору], [online] <https://holodomormuseum.org.ua/arkhitekturnij-proekt-muzeiu/>, 18 V 2023.

³⁹ N. Dreyer, *Genocide, Holodomor and Holocaust Discourse...*, s. 562.

⁴⁰ D.R. Marples, *Ukraine in Conflict: An Analytical Chronicle*, Bristol 2017, s. 186-188.

⁴¹ *Golodomor ne zlamav. Pam'ati žertv genocidu Ukraïns'kogo narodu*, Ukraïns'kij ĩnstitut nacional'noi pam'ati, 17 XI 2015 [Голодомор не зламав. Пам'яті жертв геноциду Українського народу, Український інститут національної пам'яті, 17 XI 2015], [online] <https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/golodomor-ne-zlamav-pamyati-zhertv-genocidu-ukrayinskogo-narodu>, 22 II 2024.

W kontekście polityki pamięci o Hołodomorze nie sposób nie wspomnieć o inicjatywach realizowanych przez UIPN pod przewodnictwem Wiatrowycza. W 2016 roku zrealizowano projekt „Niezlomni”, w ramach którego spopularyzowano biografie 15 znanych Ukraińców, którzy jako dzieci ocalali z Hołodomoru. Ich losy zostały przedstawione jako przykład niezłomności całego narodu ukraińskiego⁴². Hasło projektu brzmiało: *Jesteśmy narodem, którego nie złamało ludobójstwo*. Wyniki projektu zostały zaprezentowane przez Ukraiński Instytut Pamięci Narodowej 24 listopada 2016 roku na wystawie *Głód nie złamał* w Muzeum Narodowym „Pomnik Ofiar Hołodomoru”. Wystawa trwała do końca 2016 roku. Aby szczególnie uczcić ich pamięć, naukowcy UIPN nakręcili film o 15 niezłomnych ocalałych z Hołodomoru. Wyemitowano je także w telewizji i rozpowszechniano w Internecie⁴³.

W ten sposób od czasów Poroszenki w dyskursie publicznym na temat Wielkiego Głodu pojawiły się dwa ważne wątki: zło, które nie zostało ukarane, oraz niezłomność narodu ukraińskiego, który przetrwał terror głodu i zdołał się odrodzić.

W pierwszych latach prezydentury Wołodymyra Zeleńskiego (od 2019 roku) natomiast polityka pamięci nie uległa istotnym zmianom jakościowym. Doszło za to do przetasowań personalnych na stanowiskach kierowniczych w instytucjach, które odpowiadają m.in. za politykę pamięci o Hołodomorze.

W 2019 roku Wiatrowycza na stanowisku szefa UIPN zastąpił Anton Drobowycz mający doświadczenie w pracy w obszarze pamięci o Holokauście w Ukrainie. Jeszcze przed objęciem stanowiska przewodniczącego zapowiadał, że inaczej postrzega dekomunizację i zamierza szukać dialogu z „Innymi”, a polityka pamięci Instytutu będzie łączyć, a nie dzielić Ukraińców⁴⁴. Z okazji 87. rocznicy Wielkiego Głodu w Ukrainie UIPN rozpoczął akcję informacyjną „Ocalmy Pamięć. Ocalmy prawdę”⁴⁵. Celem tej akcji w następnym roku było uhonorowanie ofiar Wielkiego Głodu w Ukrainie i zachowanie pamięci o ludobójstwie Ukraińców dokonany przez reżim komunistyczny w latach 1932-1933.

W 2021 roku powołano zespół UIPN, którego akcja informacyjna skupia się na dzieciach, czyli najbardziej bezbronnej kategorii ofiar stalinowskiego ludobójstwa. Ponadto zorganizowano warsztaty dla dzieci i młodzieży na temat Wielkiego Głodu,

⁴² G. Kas'ianov, *Rozrita mogila...*, s. 74-75.

⁴³ *Proekt „Nezlamni”: u Kiëvi vidkrivaët'sja vистavka do 83-h rokovin Golodomoru*, Urädovij portal, 22 XI 2016 [*Проект „Незламні”: у Києві відкривається виставка до 83-х роковин Голодомору*, Урядовий портал, 22 XI 2016], [online] <https://www.kmu.gov.ua/news/249511511>, 22 II 2024.

⁴⁴ *Novij golova Īnstitutu nacpam 'äti kaže, šo bude ne rozvorot, a „kut nahilu”*, Ukraïns'ka pravda, 27 XII 2019, [*Новий голова Інституту нацпам'яті каже, що буде не розворот, а „кут нахилу”*, Українська правда, 27 XII 2019], [online] <https://www.prawda.com.ua/news/2019/12/27/7235964/>, 12 VIII 2023.

⁴⁵ *„Zbereži pam'ät'. Zbereži pravdu”: UĪNP rozpočinaë informacijnu kampaniü do 87-ih rokovin Golodomoru*, Ukraïns'kij institut nacional'noï pam'äti, 17 XI 2020 [*„Збережи пам'ять. Збережи правду”: УІНП розпочинає інформаційну кампанію до 87-их роковин Голодомору*, Український інститут національної пам'яті, 17 XI 2020], [online] <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/zberzhy-pamyat-zberzhy-pravdu-uinp-rozpochynaye-informacijnu-kampaniyu-do-87-yh-rokovyn-golodomoru>, 12 VIII 2023.

aby – nie wywołując kolejnej traumy – jednocześnie przekazać pamięć o tragedii przeszłych pokoleń⁴⁶. Dwa tygodnie przed pełną agresją Rosji na Ukrainę Drobowycz dostrzegł we współczesnych próbach Rosji narzucenia Ukrainie swojej woli niepokojące echa sowieckiej przeszłości, a w historii Hołodomoru – kluczowe dla ukraińskiego wyobrażenia o sobie jako o ciemionym narodzie, który mimo wszystko przeciwstawia się rosyjskiej dominacji⁴⁷.

Warto dodać, że w swojej polityce pamięci o Wielkim Głodzie prezydent Zeleński nawiązuje do pozytywnie ocenianych inicjatyw swoich poprzedników: po pierwsze, tak jak prezydent Juszczenko zwraca uwagę społeczności międzynarodowej na kwestię Hołodomoru; po drugie, kontynuuje dzieło Poroszenki wzmacniania pamięci o tym ludobójstwie przez działania edukacyjne i społeczne, takie jak budowa muzeum w Kijowie.

W 2019 podczas wizyty premiera Izraela Benjamina Netanjahu w Kijowie, związanej z uroczystością uczczenia ofiar Holokaustu, Zeleński wezwał Izrael do uznania Wielkiego Głodu za ludobójstwo. *Upamiętniając wieczną pamięć ofiar Holokaustu, w którym zginęło ponad 2 miliony ukraińskich Żydów, Ukraina apeluje do Izraela, aby uznał Hołodomor również za akt ludobójstwa wobec narodu ukraińskiego* – napisał na Twitterze 19 sierpnia 2019 roku. Dwanaście lat wcześniej prezydent Juszczenko podjął nieudaną próbę skierowania podobnego apelu do władz izraelskich⁴⁸. Choć Izrael w dalszym ciągu nie uznaje ludobójczego charakteru Wielkiego Głodu, wiele innych krajów po 2019 roku uznało Hołodomor za ludobójstwo: Czechy, Brazylia, Belgia, Bułgaria, Chorwacja, Francja, Niemcy, Islandia, Irlandia, Włochy, Luksemburg, Mołdawia, Holandia, Słowacja, Słowenia, Rumunia, Wielka Brytania, a także białoruska opozycja na uchodźstwie. Według stanu na lipiec 2023 roku obecnie 34 kraje uznają Hołodomor za ludobójstwo⁴⁹.

W 2020 roku Zeleński ocenił, że projekt Narodowego Muzeum Ludobójstwa Hołodomoru ma kluczowe znaczenie dla Ukrainy i tożsamości ukraińskiej; obiecał ponadto, że zostanie ukończona drugi etap prac przy budowie muzeum⁵⁰. Zakończenie

⁴⁶ *Diti – najvrazliвіші жертви геноциду: УІНП розпочав інформкампанію до 88-х роковин Голодомору*, Українськij інститут націонал'ної пам'яті, 15 XI 2021 [*Діти – найвразливіші жертви геноциду: УІНП розпочав інформкампанію до 88-х роковин Голодомору*, Український інститут національної пам'яті, 15 XI 2021], [online] <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/dity-nayvrazlyvishi-zhertvy-genocydu-uinp-rozpochav-informkampaniyu-do-88-h-rokovyn-golodomoru>, 12 VIII 2023.

⁴⁷ *Ukraine's Great Famine Memories Fuel Resentment of Kremlin*, BBC, 12 II 2022, [online] <https://www.bbc.com/news/world-europe-60353677>, 12 VIII 2023.

⁴⁸ J. Zisels, H. Kharaz, *Will Holodomor Receive the Same Status as the Holocaust?*, Human Rights in Ukraine. The Information Portal of the Kharkiv Human Rights Protection Group, 15 XI 2007, [online] <https://khpgr.org/en/1195083066>, 12 VIII 2023.

⁴⁹ *Global Holodomor Recognition*, HREC, [online] <https://holodomor.ca/resources/memorialization/global-holodomor-recognition/>, 12 VIII 2023.

⁵⁰ *The Holodomor Museum is of Paramount Importance for Ukraine and Will Definitely Be Completed – President at the Holodomor Victims Remembrance Ceremony*, President of Ukraine Volodymyr Zelenskyy Official Website, 28 XI 2020, [online] <https://www.president.gov.ua/en/news/muzej-golodomoru-ye-nadvazhlyviv-dlya-ukrayini-j-obovyzakovo-65321>, 12 VIII 2023.

inwestycji planowano na jesień 2023 roku, a otwarcie miało nastąpić z okazji państwowych obchodów 90. rocznicy Hołodomoru na szczeblu państwowym jako najważniejszego muzeum w kraju⁵¹. Obietnica ta nie zostanie jednak spełniona, dopóki będzie trwała wojna rosyjsko-ukraińska. 13 lipca 2023 roku Werchowna Rada Ukrainy zatwierdziła przeznaczenie środków na przebudowę pierwszego etapu i oddanie do użytku drugiego etapu muzeum. Ówczesny minister kultury Ołeksandr Tkaczenko bronił tego posunięcia, twierdząc, że może się ono przyczynić do międzynarodowego uznania Hołodomoru za ludobójstwo. Zaznaczył także, że ukończenie budowy muzeum posłuży upamiętnieniu 90. rocznicy Wielkiego Głodu. W mediach społecznościowych i w mediach publicznych Tkaczenkę skrytykowano za tę decyzję; wzywano go m.in. do mądrzejszego wykorzystania budżetu państwa w czasie wojny. Sprawa ta wywołała ogromną debatę w mediach społecznościowych i przyczyniła się do dymisji Tkaczenki.

Zeleński 20 lipca 2023 roku zwrócił się do premiera Denysa Szmyhala z prośbą o rozważenie zastąpienia Tkaczenki, a 27 lipca parlament ostatecznie go zdymisjonował. Zeleński zawetował wówczas ustawę przeznaczającą 573,9 mln hrywien (około 15,6 mln dolarów) na dokończenie budowy Narodowego Muzeum Hołodomoru z 27 lipca 2023 roku. Obecnie, w warunkach trwającej wojny, Wielki Głód jest istotnym, ale nie najważniejszym elementem symbolicznego kanonu kształtującego ukraińską tożsamość narodową.

PAMIĘĆ O HOŁODOMORZE PO 2022 ROKU

Rodzi się pytanie, w jaki sposób zakrojona na szeroką skalę agresja Rosji na Ukrainę od 2022 roku wymusiła ponowną ocenę dziedzictwa Hołodomoru i miejsc pamięci, takich jak pomniki. Zdaniem Christopha Micka rosyjski agresor bierze na cel w szczególności te części ukraińskiego dziedzictwa, które są niezgodne z dominującą w Rosji wersją historii. Okupanci starają się zniszczyć dziedzictwo ukraińskie na okupowanych terenach. Zrównali z ziemią kilka muzeów i pomników ukraińskiego poety narodowego Tarasa Szewczenki oraz pomniki upamiętniające ofiary sowieckiego terroru i Hołodomoru, w tym pomnik w Mariupolu poświęcony ofiarom głodu. W obwodzie chersońskim na terenach tymczasowo okupowanych przez Federację Rosyjską także zniszczono pomnik upamiętniający ofiary Hołodomoru w przededniu 90. Roczniczy Hołodomoru w Ukrainie⁵². Władze rosyjskie wciąż zaprzeczają ludobójczemu

⁵¹ E. Kent, *The Road for Truth Campaign Seeks to Expand Holodomor Museum in Kyiv*, U.S.-Ukraine Business Council, 20 XI 2019, [online] <https://www.usubc.org/site/recent-news/the-road-for-truth-campaign-seeks-to-expand-holodomor-museum-in-kyiv>, 12 VIII 2023.

⁵² *Okupanti znišili pam'atniki žertvam Golodomoru na okupovaniij Hersonšini naperedodni 90-h rokovin genocidu*, Ukraïns'kij institut nacional'noï pam'atì, 24 XI 2023 [*Окупанти знищили пам'ятники жертвам Голодомору на окупованій Херсонщині напередодні 90-х роковин геноциду*, Український інститут національної пам'яті, 24 XI 2023], [online] <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/okupanty-znyshchyly-pamyatnyky-zhertvam-golodomoru-na-okupovaniy-hersonshchyni-naperedodni-90-h-rokovyn-genocydu>, 22 II 2024.

charakterowi Wielkiego Głodu, nazywając go „tragedią”, która dotknęła także Rosjan i inne grupy etniczne na obszarze Ukrainy⁵³.

Trwająca od lutego 2022 roku pełnoskalowa rosyjska agresja w Ukrainie wywarła także istotny wpływ na proces realizacji projektu budowy Narodowego Muzeum Hołodomoru, który miał uzupełnić utworzoną w tym miejscu przestrzeń pamięci o narodowej traumie Wielkiego Głodu. Znaczenie tematu Hołodomoru zmieniło się diametralnie, choć koncepcja opracowana przez architektów nie uległa zmianie. Planowano zmianę treści narracji w salach muzealnych, co zapowiadała p.o. dyrektora Miejsca Pamięci Łesia Hasydżak. Podkreślała ona, że muzeum wznowiło swoją pracę jako jedna z pierwszych placówek kulturalnych w walczącej stolicy (od sierpnia 2022 roku) pomimo bombardowania miasta i braku prądu. Hasydżak powiedziała, że:

Ponadto wzrosła liczba wycieczek indywidualnych. Jeśli kiedyś były to zorganizowane grupy uczniów, studentów, turystów, to obecnie są to rodziny, grupy przyjaciół, dwie, trzy osoby. Co to oznacza? To pokazuje, że ludzie chcą poznać prawdę i historię. Ludzie zaczynają łączyć fakty: ludobójstwo popełnione wówczas przez bolszewicką Rosję i ludobójstwo popełnione przez Rosję w czasie wojny są zbrodniami, które mają ten sam mechanizm i bardzo głębokie korzenie historyczne. (...) Wystawa stała ma na celu uwypuklić paralele pomiędzy ówczesnym ludobójstwem a zbrodniami noszącymi znamiona ludobójstwa obecnie, przy założeniu, że zło, które nie zostało potępione (bo nigdy nie było trybunału nad komunizmem), powraca i powtarza się po raz kolejny⁵⁴.

Na placu przed soborem Św. Michała w Kijowie tuż przed pomnikiem ofiar Hołodomoru od maja 2022 roku ustanowiono wystawę przedstawiającą rosyjski sprzęt wojskowy zdobyty i zniszczony podczas rosyjskiej inwazji na Ukrainę w 2022 roku⁵⁵. W ten sposób pomnik Hołodomoru znalazł się w epicentrum ukraińskiej pamięci narodowej: za jego plecami od 2014 roku znajdują się zdjęcia ofiar Niebiańskiej Sotni, a przed nim namacalne świadectwo toczącej się na Ukrainie wojny. We wrześniu 2022 roku prezydent Zeleniśki obiecał, że wystawa na placu Michajłowskim stanie się częścią ekspozycji Narodowego Muzeum Historyczno-Wojskowego Ukrainy⁵⁶. Deptak miał zostać uprzątnięty, a pomnik Hołodomoru ponownie stanąć na środku placu. Tymczasem, odwiedzając plac Michajłowski, nadal można odnieść

⁵³ Ch. Mick, *The Fight for the Past: Contested Heritage and the Russian Invasion of Ukraine*, „The Historic Environment: Policy & Practice” 2023, vol. 14, no. 2, s. 147-148.

⁵⁴ M. Kabacij, „Za roki nezaležnosti mi zbudували 10 музеїв”. Керівниця Музею Голодомору – про те, чому добудувати його сьогодні важливіше, ніж здається, Українська правда, 21 VII 2023 [M. Кабацій, „За роки незалежності ми будували 10 музеїв”. Керівниця Музею Голодомору – про те, чому добудувати його сьогодні важливіше, ніж здається, Українська правда, 21 VII 2023], [online] <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/07/21/255506/>, 12 VIII 2023.

⁵⁵ *Exhibition of Destroyed Russian Military Equipment Opens in Kyiv*, Euronews, 28 V 2022, [online] <https://www.euronews.com/video/2022/05/28/exhibition-of-destroyed-russian-military-equipment-opens-in-kyiv>, 22 II 2024.

⁵⁶ B. Cole, *Ukraine Military Shares Display of Destroyed Russian Equipment in Kyiv*, Newsweek, 20 VIII 2022, [online] <https://www.newsweek.com/russia-kyiv-ukraine-tanks-destroyed-independence-moscow-1735398>, 22 II 2024.

wrażenie, że jest to miejsce pamięci zarówno ofiar Holodomoru, jak i ofiar wojny rosyjsko-ukraińskiej.

Innymi przykładami symbolicznego powiązania trwającej wojny i doświadczonego niegdyś ludobójstwa były inicjatywy mające uczcić 90. Rocznicę Holodomoru w Ukrainie, przypadającej w 2023 roku.

W przygotowanym przez UIPN spocie po raz pierwszy chrześcijańska symbolika świecy została przedstawiona jako świeca okopowa, którą zwyczajowo o godz. 16:00 zapalają żołnierze walczący z rosyjskim agresorem. Hasło obchodów brzmiało: „*Pamiętaj ofiary Holodomoru. Wspieraj walczących o Ukrainę*”⁵⁷, a 25 listopada 2023 roku pod murami kaplicy „Świecy Pamięci” zorganizowano zbiórkę na rzecz ukraińskiego wojska. Odwiedzających miejsce pamięci Holodomoru zachęcano do przenoszenia ciepłej bielizny, okopowych świec, kawy i herbaty, ciastek i laurów od dzieci⁵⁸.

Ukraińskie kryzysowe media zorganizowały interdyscyplinarne seminarium naukowe zatytułowane *Głód jako narzędzie walki. Od Lenina do Putina*⁵⁹. Uznany badacz Holodomoru na Sowieckiej Ukrainie, profesor Stanisław Kulczycki, w jednym ze swoich wystąpień publicznych z okazji obchodów 90. Rocznicy Holodomoru sformułował tezę, że władze rosyjskie powtarzają ludobójstwo z lat 30. XX wieku w trakcie trwającej obecnie wojny rosyjsko-ukraińskiej⁶⁰. Na początku 2024 roku ukazała się praca Witalija Ohienki, w której badacz wyraża podobną opinię⁶¹. Ołeksandr Zinczenko nazwał Ukraińców *mistrzami wytrwałości*. Jego zdaniem trwająca wojna w pełni udowodniła, że pamięć o ludobójstwie z czasów Holodomoru zbudowała ten fundament niezłomności, na którym trzyma się obecnie walcząca Ukraina⁶².

⁵⁷ *Materiali pro Golodomor 1932–1933*, Ukraïns'kij instytut nacional'noi pam'ati, 21 XI 2023 [*Матеріали про Голодомор 1932–1933*, Український інститут національної пам'яті, 21 XI 2023], [online] <https://uinp.gov.ua/aktualni-temy/materiali-pro-golodomor-1932-1933>, 22 II 2024.

⁵⁸ *Programa vshanuvannâ žertv Golodomoru 1932-1933 rokiv u Kiëvi*, Ukraïns'kij instytut nacional'noi pam'ati, 23 XI 2023 [*Програма вшанування жертв Голодомору 1932-1933 років у Києві*, Український інститут національної пам'яті, 23 XI 2023], [online] <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/programa-vshanuvannya-zhertv-golodomoru-1932-1933-rokiv-u-kyievi>, 22 II 2024.

⁵⁹ „*Golod âk zbroâ. Vid Lenina do Putina*”: UINP proviv fahovij kruglij stil pro vikoristannâ golodu dlâ genocidu Rosiëu, Ukraïns'kij instytut nacional'noi pam'ati, 23 XI 2023 [*Голод як зброя. Від Леніна до Путіна*]: УІНП провів фаховий круглий стіл про використання голоду для геноциду Росією, Український інститут національної пам'яті, 23 XI 2023], [online] <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/golod-yak-zbroia-vid-lenina-do-putina-uinp-proviv-fahoviy-kruglyy-stil-pro-vykorystannya-golodu-dlya-genocydu-rosiyeyu>, 22 II 2024.

⁶⁰ „*Putin povtorëu genocid, âkij Stalin vlašuvav v Ukraïni v 1933 roci*”. Interv'û iz doslidnikom Golodomoru, Radio Svoboda, 25 XI 2023 [*Путін повторює геноцид, який Сталін влаштував в Україні в 1933 році*]. Інтерв'ю із дослідником Голодомору, Радіо Свобода, 25 XI 2023], [online] <https://www.radiosvoboda.org/a/interv-yu-istoryk-kulchytyskyy-holodomor/32693951.html>, 22 II 2024.

⁶¹ V. Ogiënko, *Vizual'na kul'tura...*

⁶² O. Zinchenko, *Formula genocidu. Formula nezlamnosti*, „Istorična pravda” 2023, 21 XI [O. Зінченко, *Формула геноциду. Формула незламності*, „Історична правда” 2023, 21 XI], [online] <https://www.ispravda.com.ua/columns/2023/11/21/163370/>, 22 II 2024.

ZAKOŃCZENIE

Począwszy od lat 90. XX wieku, Hołodomor był stale obecny w polityce pamięci ukraińskich władz. Kontynuowano rytuały społeczne, które ukształtowały się w pierwszych latach niepodległości Ukrainy. Co więcej, żaden ukraiński prezydent nie zrezygnował ze swojego wsparcia dla projektu upamiętnienia Hołodomoru. Z każdą rocznicą prezydenci dodawali kolejne elementy, nadbudowując istniejący konstrukt. Najpełniej obrazuje to budowa Muzeum Hołodomoru w Kijowie jako kluczowego miejsca pamięci ofiar Wielkiego Głodu. Tym samym Hołodomor staje się czymś więcej niż ludobójczym aktem, bowiem od 2014 roku stopniowo jest postrzegany w przestrzeni publicznej jako atak na ukraińskość jako taką. Po rosyjskiej inwazji na Ukrainę na pełną skalę upamiętnianie Hołodomoru jest również przestrogą przed kolejnymi masowymi okrucieństwami rosyjskimi w Ukrainie.

Wspomnienia obecnej traumy wojennej, jej ofiar i bohaterów nie rywalizują z upamiętnianiem głodu, lecz wzajemnie się umacniają, przede wszystkim dlatego, że wywołał je ten sam sprawca. Co więcej, przeformułowana od 2022 roku narracja o Wielkim Głodzie nie przedstawia Ukrainy w roli zbiorowej ofiary, lecz podkreśla niezłomność Ukraińców jako narodu w obliczu ludobójstwa. UIPN czy zespół Muzeum Hołodomoru tkają narrację o narodowej dumie i niezłomności w obliczu traumy głodu, aby tym samym przezwyciężyć nową rosyjsko-ukraińską traumę wojenną.

Podczas corocznych obchodów Dnia Pamięci Hołodomoru w listopadzie 2022 roku Ukraiński Kongres Światowy zaproponował hasło: *Pamiętamy, jednoczymy się i zwyciężymy*. Doskonale podsumowuje ono drogę, jaką przeszła ukraińska kultura pamięci, pokazując ewolucję od Wielkiego Głodu z lat 1932-1933 – zapomnianej zbrodni komunizmu, do Hołodomoru ludobójstwa na narodzie ukraińskim, kluczowego elementu dziedzictwa i pamięci Ukraińców. Jesteśmy także świadkami, jak pod wpływem toczącej się wojny obraz Hołodomoru zmienia się w najważniejszy symbol niezłomności narodu ukraińskiego. Co więcej, głównym przesłaniem dziedzictwa głodu w Ukrainie jest to, że pamięć o głodzie należy kultywować jako przestrogę, że niegdyś bezkarne zło zawsze powróci w nowej odsłonie. Trudno powiedzieć, że proces ten jest zamknięty, dopóki trwa wojna. Jest natomiast początkiem czegoś jakościowo nowego w kulturze pamięci Hołodomoru, czego skutki będziemy mogli dopiero za jakiś czas poddać refleksji.

BIBLIOGRAFIA

Dokumenty

Ukaz prezidenta Ukraïni №1310/98 Provstanovlennâ Dnâ pam'ati žertv golodomoriv ta političnih represij vid 26 listopada 1998 roku, „Urâdovij kur'ěr” 1998, 28 XI [Ukaz prezidenta Ukraïni №1310/98 Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій від 26 листопада 1998 року, „Урядовий кур'єр” 1998, 28 XI].
„Vidomosti Verhovnoï Radi Ukraïni” [„Відомості Верховної Ради Ukraïni”] 2002, № 51.

Opracowania

- Anatolij Gajdamaka: „U muzei hoču pokazati «červonij teror» proti Ukraïni za sto rokiv”, „Ukraïna Moloda” 2018, vip. 126, 20 XI [Анатолій Гайдамака: „У музеї хочу показати «червоний терор» проти України за сто років”, „Україна Молода” 2018, вип. 126, 20 XI], [online] <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3388/188/128184/>.
- Arhitekturnij proekt muzeu, Muzej Golodomoru [Архитектурний проєкт музею, Музей Голодомору], [online] <https://holodomormuseum.org.ua/arkhitekturnyj-proekt-muzeiu/>.
- Bellezza S.A., *Building Memory: National Identities and Monuments in Post-Soviet Ukraine*, [w:] *Ukraine Twenty Years After Independence: Assessments, Perspectives, Challenges*, red. G. Brogi, M. Dyczok, O. Pachlovska, G. Siedina, Rome 2015.
- Cole B., *Ukraine Military Shares Display of Destroyed Russian Equipment in Kyiv*, „News-week”, 2022, 20 VIII, [online] <https://www.newsweek.com/russia-kyiv-ukraine-tanks-destroyed-independence-moscow-1735398>.
- Diti – najvrazliviši žertvi genocidu: UİNP rozpočav informkampaniû do 88-h rokovin Golodomoru, Ukraïns'kij institut načional'noï pam'ati, 15 XI 2021 [Діти – найвразливіші жертви геноциду: УІНП розпочав інформкампанію до 88-х роковин Голодомору, Український інститут національної пам'яті, 15 XI 2021], [online] <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/dity-nayvrazlyvishi-zhertvy-genocydu-uinp-rozpochav-informkampaniyu-do-88-h-rokovyn-golodomoru>.
- Dreyer N., *Genocide, Holodomor and Holocaust Discourse as Echo of Historical Injury and as Rhetorical Radicalization in the Russian-Ukrainian Conflict of 2013–18*, „Journal of Genocide Research” 2018, vol. 20, no. 4, <https://doi.org/10.1080/14623528.2018.1528740>.
- Dudar O., *Heritage Burnt, Heritage Born – Paradox of „Space of Memory” in Conflicts: Ukraine’s Experience Reconsidered*, [w:] *Instrumentalizing the Past: The Impact of History on Contemporary International Conflicts*, red. J. Rydel, S. Troebst, Berlin–Boston 2022, <https://doi.org/10.1515/9783110769791-006>.
- Global Holodomor Recognition, HREC, [online] <https://holodomor.ca/resources/memorization/global-holodomor-recognition/>.
- „Golod ak zbroâ. Vid Lenina do Putina”: UİNP proviv fahovij kruglij stil pro vikoristannâ golodu dlâ genocidu Rosiêû, Ukraïns'kij institut načional'noï pam'ati, 23 XI 2023 [„Голод як зброя. Від Леніна до Путіна”: УІНП провів фаховий круглий стіл про використання голоду для геноциду Росії, Український інститут національної пам'яті, 23 XI 2023], [online] <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/golod-yak-zbroya-vid-lenina-do-putina-uinp-proviv-fahovij-kruglyy-stil-pro-vikorystannya-golodu-dlya-genocydu-rosiyeu>.
- Golodomor ne zlamav. Pam'ati žertv genocidu Ukraïnskogo narodu, Ukraïns'kij institut načional'noï pam'ati, 17 XI 2015 [Голодомор не зламав. Пам'яті жертв геноциду Українського народу, Український інститут національної пам'яті, 17 XI 2015], [online] <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/golodomor-ne-zlamav-pamyati-zhertv-genocydu-ukrayinskogo-narodu>.
- Gricenko O., *Prezidentii pam'at'. Politika pam'ati prezidentiv Ukraïni (1994-2014). Pidg runttâ, poslannâ, realizaciâ, rezul'tati*, Kïiv 2017 [Гриценко О., *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994-2014). Підґрунття, послання, реалізація, результати*, Київ 2017].

- Gulij N., *Sergij Bukov'skij, režiser fl'mu Živ!, pro Golodomor: Mene ne posadât' za te, šo â vam naplela?*, Interv'û z Ukraïni, 28 XI 2021 [Н. Гулій, *Сергій Буковський, режисер фільму Живі, про Голодомор: Мене не посадять за те, що я вам наплела?*, Інтерв'ю з України, 28 XI 2021], [online] <https://rozmova.wordpress.com/2021/11/28/serhiy-bukovskyi-7/>.
- Holodomor monuments in Ukraine*, The Ukrainian Canadian Research & Documentation Centre, [online] <http://www.holodomor-monuments.org/>.
- İvašuk M., *Proekt muzeŭ Golodomoru*, „The Village. Ukraïna” 2017, 1 VIII [М. Іващук, *Проект музею Голодомору*, „The Village. Україна” 2017, 1 VIII], [online] <http://www.the-village.com.ua/village/city/city-news/260765-proekt-muzeyu-golodomoru>.
- Kabacij M., „*Za roki nezaležnosti mi zbuduvali 10 muzeiv*”. *Kerivnicâ Muzeŭ Golodomoru – pro te, čomu dobuduvati jogo šogodni važliviše, niž zdaët'sâ*, Ukraïns'ka pravda, 21 VII 2023 [Кабацій М., „*За роки незалежності ми збудували 10 музеїв*”. *Керівниця Музею Голодомору – про те, чому добудувати його сьогодні важливіше, ніж здається*, Українська правда, 21 VII 2023], [online] <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/07/21/255506/>.
- Kaš'ánov G., *Rozrita mogila. Golod 1932-1933 rokiv u političi, pam'ati ta istorii (1980-ti – 2000-ni)*, Harkiv 2019 [Касьянов Г., *Розрита могила. Голод 1932-1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні)*, Харків 2019].
- Kaš'ianov G., *The Holodomor and the Building of a Nation*, „Russian Politics & Law” 2010, vol. 48, no. 5, <https://doi.org/10.2753/RUP1061-1940480502>.
- Kent E., *The Road for Truth Campaign Seeks to Expand Holodomor Museum in Kyiv*, U.S.-Ukraine Business Council, 20 XI 2019, [online] <https://www.usubc.org/site/recent-news/the-road-for-truth-campaign-seeks-to-expand-holodomor-museum-in-kyiv>.
- Kudela-Świątek W., *Eternal Memory: Monuments and Memorials of the Holodomor*, transl. G.R. Torr, introd. F.E. Sysyn, Edmonton–Toronto–Cracow 2021, <https://doi.org/10.12797/9788381382380>.
- Marples D.R., *Ukraine in Conflict: An Analytical Chronicle*, Bristol 2017.
- Materiali pro Golodomor 1932–1933*, Ukraïns'kij institut nacional'noï pam'ati, 21 XI 2023 [*Матеріали про Голодомор 1932–1933*, Український інститут національної пам'яті, 21 XI 2023], [online] <https://uinp.gov.ua/aktualni-temy/materialy-pro-golodomor-1932-1933>.
- Mick Ch., *The Fight for the Past: Contested Heritage and the Russian Invasion of Ukraine*, „The Historic Environment: Policy & Practice” 2023, vol. 14, no. 2, <https://doi.org/10.1080/17567505.2023.2205703>.
- Miroslaw Nizio *projektuje Muzeum Ofiar Wielkiego Głodu w Kijowie*, InfoArchitekta, 4 XII 2018, [online] <https://www.infoarchitekta.pl/artykuly:4-projekty:17748-miroslaw-nizio-projektuje-muzeum-ofiar-wielkiego-glodu-w-kijowie.html>.
- Mirošničenko M., *Smert'usmert' podolavši*, „Literaturna Ukraïna” 1993, 16 IX [М. Мірошніченко, *Смертю смерть подолавши*, „Літературна Україна” 1993, 16 IX].
- Nijakowski L.M., *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Warszawa 2006.
- Novij golova Īnstitutu nacpam'ati kaže, šo bude ne rozvorot, a „kut nahilu”*, Ukraïns'ka pravda, 27 XII 2019, [*Новий голова Інституту нацпам'яті каже, що буде не розворот, а „кут нахилу”*, Українська правда, 27 XII 2019], [online] <https://www.pravda.com.ua/news/2019/12/27/7235964/>.

- Ogiënko V., *Vizual'na kul'tura pam'âtnikiv žertvam golodomoru v Ukraïni*, „Gileâ. Naukovij visnik” 2012, vip. 65 [В. Огієнко, *Візуальна культура пам'ятників жертвам голодомору в Україні*, „Гілея. Науковий вісник” 2012, вип. 65].
- Okupanti znišili pam'âtniki žertvam Golodomoru na okupovanij Hersonšini naperedodni 90-h rokovin genocidu*, Ukraïns'kij institut naціонаl'noï pam'âti, 24 XI 2023 [*Окупанти знищили пам'ятники жертвам Голодомору на окупованій Херсонщині напередодні 90-х роковин геноциду*, Український інститут національної пам'яті, 24 XI 2023], [online] <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/okupanty-znyshchyly-pamyatnyky-zhertvam-golodomoru-na-okupovaniy-hersonshchyni-naperedodni-90-h-rokovyn-genocydu>.
- Orjuela C., *Remembering/Forgetting Hunger: Towards an Understanding of Famine Memorialisation*, „Third World Quarterly” 2023, <https://doi.org/10.1080/01436597.2023.2200928>.
- Proekt „Nezlamni”: u Kiëvi vidkrivaët'sâ vistavka do 83-h rokovin Golodomoru*, Urâdovij portal, 22 XI 2016 [*Проект „Незламні”: у Києві відкривається виставка до 83-х роковин Голодомору*, Урядовий портал, 22 XI 2016], [online] <https://www.kmu.gov.ua/news/249511511>.
- Programa vshanuvannâ žertv Golodomoru 1932-1933 rokiv u Kiëvi*, Ukraïns'kij institut naціонаl'noï pam'âti, 23 XI 2023 [*Програма вшанування жертв Голодомору 1932-1933 років у Києві*, Український інститут національної пам'яті, 23 XI 2023], [online] <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/programa-vshanuvannya-zhertv-golodomoru-1932-1933-rokiv-u-kyievi>.
- „Putin povtorûe genocid, âkij Stalin vlaštvuv v Ukraïni v 1933 roci”. Interv'û iz doslidnikom Golodomoru*, Radio Svoboda, 25 XI 2023 [*„Путін повторює геноцид, який Сталін влаштував в Україні в 1933 році”. Інтерв'ю із дослідником Голодомору*, Радіо Свобода, 25 XI 2023], [online] <https://www.radiosvoboda.org/a/interv-yu-istoryk-kulchytskyy-holodomor/32693951.html>.
- Serbyn R., *The Holodomor: Genocide Against the Ukrainians*, [w:] *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932-1933 in Soviet Ukraine*, red. L.Y. Luciuk, L. Grekul, Kingston, ON 2008.
- Ševčuk Ů., *Fil'm pro Golodomor i divactvo fondu Katerini Ůsenko*, Ukraïns'ka pravda [Шевчук Ю., *Фільм про Голодомор і діяцтво фонду Катерини Ющенко*, Українська правда, 13 XI 2009], [online] <https://life.prawda.com.ua/culture/2009/11/13/33076/>.
- The Holodomor Museum is of Paramount Importance for Ukraine and Will Definitely Be Completed – President at the Holodomor Victims Remembrance Ceremony*, President of Ukraine Volodymyr Zelenskyy Official Website, 28 XI 2020, [online] <https://www.president.gov.ua/en/news/muzej-golodomoru-ye-nadvazhlyviv-dlya-ukrayini-j-obovyazkovo-65321>.
- Ukraine's Great Famine Memories Fuel Resentment of Kremlin*, BBC, 12 II 2022, [online] <https://www.bbc.com/news/world-europe-60353677>.
- Ukraine's Poroshenko Calls on Russia to „Repent” for Holodomor*, RFE/RL's Ukrainian Service, 25 XI 2017, [online] <https://www.rferl.org/a/ukraine-holodomor-poroshenko-commemoration/28876715.html>.
- Ukraine: Poroshenko Compares Holodomor with War in East*, Radio Free Europe/Radio Liberty, 22 XI 2014, [online] <https://www.refworld.org/docid/548ea90b3b3.html>.

- Veselova O., *Z istoriï stvorennâ i Diâl'nostiasociacii doslidnikiv golodomoru v Ukraïni (ADGU) 1933. Monografiâ*, Kiiïv 2007 [Веселова О., *З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодомору в Україні (АДГУ) 1933. Монографія*, Київ 2007].
- Wanner C., *Burden of Dreams: History and Identity in Post-Soviet Ukraine*, University Park, PA 2008.
- Wilson A., *The Ukrainians: Unexpected Nation*, New Haven 2015.
- „Zbereži pam'ât'. Zbereži pravdu”: UİNP rozpočinaë informacijnu kampaniïu do 87-ih rokovin Golodomoru, Ukraïns'kij institut nacional'noï pam'ati, 17 XI 2020 [„Збережи пам'ять. Збережи правду”: УІНП розпочинає інформаційну кампанію до 87-их роковин Голодомору, Український інститут національної пам'яті, 17 XI 2020], [online] <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/zberzhy-pamyat-zberzhy-pravdu-uinp-rozpochynaye-informacijnu-kampaniyu-do-87-yh-rokovyn-golodomoru>.
- Zinčenko O., *Formula genocidu. Formula nezlamnosti*, „Історична правда” 2023, 21 XI [Зінченко О., *Формула геноциду. Формула незламності*, „Історична правда” 2023, 21 XI], [online] <https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/11/21/163370/>.
- Zisels J., Kharaz H., *Will Holodomor Receive the Same Status as the Holocaust?*, Human Rights in Ukraine. The Information Portal of the Kharkiv Human Rights Protection Group, 15 XI 2007, [online] <https://khhpg.org/en/1195083066>.

Filmy

- Exhibition of Destroyed Russian Military Equipment Opens in Kyiv*, Euronews, 28 V 2022, [online] <https://www.euronews.com/video/2022/05/28/exhibition-of-destroyed-russian-military-equipment-opens-in-kyiv>.

Wiktoria KUDELA-ŚWIĄTEK – doktor habilitowana, profesor uczelni zatrudniona w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, historyczka, tłumaczka. Zainteresowania naukowe: historia mówiona, problematyka pamięci (w tym m.in. miejsca pamięci i pamięć zbiorowa, pamiętnikarstwo i autobiografia), dzieje Polaków na Wschodzie w XIX i XX wieku, Wielki Głód na Ukrainie.